

Kamila Mrozek-Kochanek

Z korespondencji sławnych jezuitów : Piotr Skarga do Hieronima Nadala

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica 21, 245-258

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Kamila Mrozek-Kochanek*¹

(Łódź)

Z korespondencji sławnych jezuitów. Piotr Skarga do Hieronima Nadala

Renesansowa epistolografia powstała z hołdu dla kultury antycznej, jaki zrodził się w XIV wieku w Italii. W epoce Odrodzenia sztuka pisania listów, określana również jako *ars epistolandi*², stała się przedmiotem zajęć szkolnych pro-

¹ Dr Kamila Mrozek-Kochanek — trener umiejętności twórczych, nauczyciel i wykładowca akademicki, pracownik Działu Nauki i Zapewniania Jakości Kształcenia w jednej z łódzkich uczelni. W 2006 roku po obronie pracy, *Przyjaźń Cyncerona z Attykiem na podstawie listów Marka Tulliusza Cyncerona* uzyskała tytuł magistra filologii klasycznej UŁ. Kontynuacją jej zainteresowań starożytną epistologrfią jest rozprawa *Marka Tulliusza Cyncerona ars epistolandi. Praktyczne i teoretyczne aspekty zagadnienia na przykładzie listów Cyncerona z lat 57–52 p.n.e.*, na której podstawie w 2012 roku uzyskała tytuł doktora nauk humanistycznych w dziedzinie literaturoznawstwa. Zainteresowania i publikacje naukowe Kamili Mrozek-Kochanek skupiają się wokół szeroko rozumianej teorii pisania listów (*Żarty w listach Cyncerona* w „Meandrze”; *De epistula quae pars sermonis colloquentium dimidia apud Ciceronem facta sit* w „Vox Latina”) oraz recepcji kultury antycznej we współczesnej literaturze europejskiej (*Miłość silniejsza niż śmierć? Postać Eurydyki w tradycji mitologicznej i w poezji współczesnej* w „Nowym Filomacie”). Ponadto jako wielbicielka literatury antycznej i współczesnej łaciny żywej od kilku lat bierze ona czynny udział w ogólnopolskich i międzynarodowych konferencjach naukowych.

² Termin *ars epistolandi* wzbudza niekiedy zastrzeżenia, głównie w gronie filologów klasycznych, jako że pochodzi najprawdopodobniej dopiero z czasów Odrodzenia i został utworzony od niezidentyfikowanego w łacinie starożytnej czasownika *epistolor*. Określenie powstało na wzór terminów, w których rzeczownik *ars* łączony jest z formą *gerundium*, np. *ars legendi*, *ars scribendi*, czy też *ars dictandi*. Mimo zastrzeżeń określenie jest stosowane we współczesnej literaturze przedmiotu z zakresu teorii epistolograficznej. Używa go na przykład Lidia Winniczuk na przemian z wyrażeniem *modi epistolandi*, pisząc zarówno o samej sztuce korespondencji, jak i znanych w okresie renesansu podręcznikach pisania listów (Zob. L. Winniczuk, *Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce w XV–XVI wieku*, Warszawa 1952). Termin *ars epistolandi* występuje ponadto powszechnie we współczesnych słownikach literatury. Jak pisze na przykład T. Lancholc, „był on odnoszony zarówno do umiejętności epistolograficznych (o znaczeniu terminu *ars* — sztuka), jak też do podręczników teorii pisania listów, gdzie pojawiał się w tytułach” (*Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska i in., wyd. 2, Wrocław 1998, s. 61). Określenie *ars epistolandi* jest, jak sądzę, bardzo adekwatne w oddaniu istoty korespondencji, która od czasów Cyncerona przestaje być tylko odbywaną za pomocą pisma rozmową pomiędzy nadawcą i adresatem, a zaczyna pretendować

wadzonych w ramach nauczania retoryki. Nowa epistolografia, jaką propagowały powstające wówczas listowniki³, miała przede wszystkim charakter informacyjny, a językiem i stylem przypominała rozmowę dobrych znajomych⁴, zupełnie tak samo jak miało to miejsce w listach antycznych (na przykład u Cyncerona). Wydawca Angelo Poliziano w swoim komentarzu do *Sylw* Stacjusza traktował list jako formę wypowiedzi pośrednią między mową (*oratio*) a dialogiem (*dialogus*)⁵. Listowniki renesansowe często dążyły do stworzenia jednego stylu, charakterystycznego tylko dla tego gatunku literackiego. Stąd znane są, występujące na przykład u Erazma z Rotterdamu⁶, przepisy dotyczące zastosowania epitetów w zależności od ich formy, celu i rodzaju, a także adresata listów⁷.

Zachowane do naszych czasów łacińskojęzyczne listy stanowią bardzo ważną część staropolskiej korespondencji, niestety współcześnie badania nad nimi prowadzone są bardzo rzadko⁸. Podobnie sprawa przedstawia się w odniesieniu do stanu badań nad twórczością Piotra Skargi, gdzie zastanawiająco mało miejsca poświęca się na lekturę, współczesny przekład i własną interpretację jego łacińskiej korespondencji⁹.

Celem obecnych rozważań jest przypomnienie listów adresowanych do Hieronima Nadała, jednego z mniej znanych korespondentów polskiego jezuitę.

do miana szczególnej umiejętności wymagającej zarówno talentu literackiego, jak i pewnego, nie każdemu dostępnego rzemiosła.

³ Pod pojęciem listownika rozumiem tutaj podręcznik pisania listów, w którym podaje się definicję listu, omawia typologię listów i porusza kwestie związane z doбором właściwego stylu epistolarnego; listownik często zawiera ponadto wzory listów na różne okazje — Zob. s. IX ze wstępu L. Winniczuk, *Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku*, [w:] Jan Ursyn z Krakowa, *O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, Wrocław 1957.

⁴ Zob. M. T. Cynceron, *Filipiki* 2, 4, 7: „colloquium absentium amicorum”. Taką definicję zawierają również późniejsze listowniki, jakie wydali na przykład N. Perotti, [w:] *Grammatica [...] cum additionibus regularum et metricae artis Guarini Veronensis [...] perspecta* (ok. 1468, ed. Princ. Romae 1473), F. Negri, *Ars epistolarum* (Venetiis 1488), czy L. Valla, [w:] *De conficiendis epistolis*.

⁵ Zob. A. Poliziano, *Commento inedito alle „Selve” di Stazio*, a cura di L. Cesarini Martinelli, Firenze 1978, s. 18.

⁶ Zob. dzieło Erazma: *O pisaniu listów (De conscribendis epistulis)*, Bazylea 1522. Jest to chyba najbardziej znany nowożytny podręcznik epistolografii, stanowiący zarazem podstawę wykładów z teorii listu w Akademii Krakowskiej.

⁷ Zob. „De epithetis et nominibus adoptivis”, s. 54, [w:] H. Peter, *D. Erasmi Roterodami opus de conscribendis epistolis*, Köln 1563.

⁸ Zob. *Listowne Polaków rozmowy. List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, red. J. Axer, J. Mańkowski, Warszawa 1992.

⁹ O tym wspominał już dawniej ks. J. Sygański, pisząc we wstępie do swojego wydania listów Skargi: „Wobec tylu różnorodnych prac, ogłoszonych o działalności Skargi, a rozrzuconych po rozmaitych książkach, broszurach i czasopismach, mogłoby się wydawać, że niepodobna coś nowego z jego życia odkryć, coś nowego literackiemu ukazać światu, albo wreszcie sprostować niejedno, co w dotychczasowych biografjach niedokładnym lub błędnym było. A przecież można, i to na podstawie jego przepięknych listów, dotąd zupełnie nieznanych i niewydanych na widok publiczny” (J. Sygański, *Przedmowa*, [w:] *Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, podług autografów wyd. i objaśnił ks. J. Sygański TJ, Kraków 1912, s. III).

W zbiorze Skargowskiej epistolografii (liczącej w całości 142, a wraz z dodatkami pochodzącymi od wydawcy 151 listów¹⁰) z lat 1566–1610 wydanej przez księdza Jana Sygańskiego¹¹, znajduje się również kilkanaście listów, pisanych po łacinie i włosku, ukazujących wymianę myśli pomiędzy Skargą a Nadalem — najbliższym współpracownikiem świętego Ignacego¹². Zachowane listy kaznodziei Zygmunta III Wazy mogą stanowić inspirujący przedmiot badań i wiedzy o dawnej Rzeczypospolitej nie tylko dla polonistów i wielbicieli literatury staropolskiej, ale również dla tych wszystkich, których fascynuje list łaciński sam w sobie, zarówno jako zabytek dawnej literatury i źródło historyczne, jak też szczególne świadectwo relacji międzyludzkiej.

Dokonawszy już wstępnego przeglądu zbioru listów Skargi możemy zorientować się w ich wąskiej tematyce, aczkolwiek ważnej dla późniejszego rozwoju Towarzystwa Jezusowego¹³. Wydawca, wspominany już jezuita ksiądz Sygański, zastosował w opublikowanym zbiorze jedną ogólnie przyjętą metodę: w nagłówku każdego listu zamieszczając łacińskie jego streszczenie, dodatkowo zaopatrzył listy Skargi w przypisy dotyczące tych osób, miejsc i zdarzeń¹⁴, oraz indeks stosowanych w listach skrótów¹⁵, które w jego mniemaniu mogły być nieznane czytelnikowi. Osobom bliżej zainteresowanym epistolografią Skargi objaśnienia

¹⁰ Listy Skargi odkrył podobno o. St. Załęski, zbierając materiały do *Historii Jezuitów w Polsce*, jak podaje ks. Sygański (*Przedmowa*, s. III). Załęski miał odnaleźć 63 oryginalne listy Skargowskie — kazał je sfotografować, ale sam z nich wcale nie korzystał. Po czterech latach poszukiwań udało się Sygańskiemu dotrzeć jeszcze do innych listów, z czego 101 jest prawdopodobnie autorstwa samego Skargi. Pojedyncze polskie listy Skargi pod redakcją J. Sygańskiego opublikowano potem jako *Z nieznanych listów Skargi*, „Przegląd Powszechny” 1912, t. 1.

¹¹ Jezuita, ks. Jan Sygański (1853–1918), przez 10 lat pełnił posługę kapłańską w Nowym Sączu, współcześnie jest znany przede wszystkim jako badacz dziejów tego miasta. Oprócz wydania i opracowania listów P. Skargi oraz J. Wujka miał w dorobku dzieła, takie jak: *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru; Arendy klasztoru starosądeckiego w XVI i XVII wieku; Analekta Sądeckie — do XVI i XVIII wieku; Z życia domowego szlachty sądeckiej w epoce dynastii Wazów i Wyroki ławicy sądeckiej 1652–1684*.

¹² Zob. wydanie *Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*. Znajdują się tutaj między innymi listy do i od: Stefana Batorego, Alberta Bolognetti, Franciszka Borgiasza, Jana Caligari, Stanisława Hozjusza, Stanisława Karnkowskiego, Marcina Kromera, Marcina Laterny, Ewerarda Mercuriano, Jana de Polanco, Antoniego Possevino, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, Hieronima Rozdrażewskiego i Jana Zamoyskiego. (Korespondencje Skargi mający związek z jego listami adresowanymi do Nadala zostaną krótko przedstawieni w dalszej części pracy i przypisach do aneksu z tłumaczeniem listu).

¹³ Listy opisują między innymi stan Kościoła i ruch reformacyjny w Polsce; ukazują także prace zakonu SI nad rozwojem jego kolegiów ze szkołami w Koronie, na Litwie, w Inflantach i Siedmiogrodzie, których inicjatorem i kierownikiem był właśnie Piotr Skarga.

¹⁴ Przypisy te umieszczane są za każdym razem w języku łacińskim, bezpośrednio pod tekstem głównym listu.

¹⁵ Lista skrótów znajduje się we wstępie zbioru: „*Explicatio abbreviationum saepius occurrentium*”, dotyczą one głównie form grzecznościowych, takich, jak np: „J. M. = Jego Mość, Jejmość”, „S. D. N. = Sanctissimus Dominus Noster”, „R. P. = Reverendus Pater”, czy też „*Vra Rda Ptas = Vestra Reverenda Paternitas*”.

wykonane przez Sygańskiego w wielu miejscach zapewne wydadzą się niewystarczające¹⁶, jednak ułatwiają one ogólną orientację w całości zachowanej do naszych czasów korespondencji¹⁷. I chociaż ksiądz Sygański pierwotnie starał się całe bogactwo listów Skargi opracować w osobnej książce¹⁸, to ostatecznie ograniczył się w niej tylko do streszczenia tego, co o działalności Skargi można wyczytać wprost z jego korespondencji.

Zachowany zbiór listów Skargi, który był, jak się okazuje, również zręcznym epistolografem, zawiera w sumie ponad 140 pisanych po polsku, włosku, lub łacinie utworów o różnej długości, adresowanych do korespondentów mniej lub bardziej bliskich autorowi¹⁹. Na tle tego zbioru korespondencja Skargi z Nadalem prezentuje się bardzo skromnie i chociaż jest ona nieliczna objętościowo, niesie z sobą wiele interesujących informacji nie tylko na temat działalności misyjnej i podróży Piotra Skargi, ale i jego starań o akceptację w kręgu tak wybitnych uczniów Ignacego, jakim bez wątpienia był Hieronim, zwany Nadalem.

Hieronim Nadal (określany w listach Skargi zazwyczaj jako *Hieronymus Natalis vicarius generalis*²⁰) urodzony 11 sierpnia 1507 roku w Palmie na Majorce, zmarł w Rzymie 3 kwietnia 1580 roku²¹. Od roku 1547 Nadal był członkiem Towarzystwa Jezusowego, z czasem uznano go również za jednego z najbliższych współpracowników św. Ignacego Loyoli. Nadal pozostawił po sobie bogaty zbiór korespondencji²² oraz liczne instrukcje i egzorty poświęcone nauce Ignacjańskiej. Napisał także wyjaśnienia do Konstytucji Towarzystwa Jezusowego pt. *Scholia in constitutiones et declarationes sancti Ignatii*, jest też autorem dzieł bezpośrednio odnoszących się do duchowości Ignacego, opartej na głębokim rachunku sumienia (tak zwanym „rozeznaniu duchowym”) i rozmyślaniach: *Apologii ćwiczeń*

¹⁶ Przykładem może być tutaj chociażby list 23 napisany przez Skargę 17 marca 1572 roku w Pułtusk, który Sygański zapowiada krótko, za pomocą jednego tylko równoważnika zdania jako „*Relatio de regimine Rectoris Pultoviensis*” (zob. *Listy Ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, s. 33).

¹⁷ Niestety w zbiorze brakuje listów z lat 1589–1592, oraz 1597–1599, trudno więc ustalić, czy jesteśmy w posiadaniu całej istniejącej korespondencji Skargi z Nadalem. Nic mi nie wiadomo również, czy po wydaniu listów Skargi przez Sygańskiego podejmowano jakieś poszukiwania owych „zaginionych” listów i czy są obecnie jakiegokolwiek szanse na odnalezienie jego nieznannej korespondencji.

¹⁸ Zob. J. Sygański, *Działalność ks. Piotra Skargi TJ na tle jego listów 1566–1610, szkic historyczny*, Kraków 1912.

¹⁹ Korespondentami Skargi były przede wszystkim osoby duchowne, pełniące różnorakie funkcje w zakonie SI oraz wybitne postacie historyczne, wielce zasłużone dla państwa polskiego, na przykład Andrzej Bobola, Jan Chodkiewicz, czy Hieronim Rozdrażewski.

²⁰ Zob. http://www.st-bertoni.com/constitutions_files/grace.pdf, dostęp: 21 października 2013, s. 3.

²¹ Zob. „*Ortus fuit Palmae, quae urbs est caput insulae Majoricensis, in Balearicis, die 11 Augusti; Anno Domini 1507*” [...] „*summo mane, 3 Aprilis 1580, Anno 73, ab eius in Societatem ingressu, 35*”, zob. (Patris Hieronymi Nadal Gesta et Scripta, *Epistolae P. Hieronymi Nadal Societatis Iesu ab anno 1546 ad 1577*, Madryt 1898).

²² Zob. *Epistolae P. Hieronymi Nadal Societatis Iesu ab anno 1546 ad 1577*, Madryt 1898.

(*Apologia exercitiorum*), oraz utworu znanego jako *Reguły wymowy* (*Orationis observationes*). To właśnie Nadal starannie zebrał ilustracje scen biblijnych, które przedstawiały życie i działalność Jezusa. Z inicjatywy tego właśnie jezuitę w 1593 roku wydano je jako *Wizerunki historii ewangelijnej* (*Evangelicae historiae imagines*), a następnie w 1595 roku opublikowano w rozszerzonej wersji jako *Adnotationes et meditationes in Evangelia*. Ponadto Nadal pełnił w Towarzystwie Jezusowym szacowne funkcje wikariusza generalnego i wizytatora, który wprowadzał konstytucje w europejskich prowincjach zakonu; był uważany za jednego z najwybitniejszych znawców duchowości św. Ignacego i jego *Ćwiczeń duchownych*. Nadal poznał św. Ignacego najprawdopodobniej podczas swoich studiów w Paryżu, ale wtedy jeszcze nie zamierzał przyłączyć się do grona jego towarzyszy. Dopiero znacznie później przypadkowa lektura listu św. Franciszka Ksawerego z Indii miała zachęcić go do wstąpienia do Towarzystwa w listopadzie 1545 roku²³. Począwszy od 1548 roku, Nadal pełnił funkcję rektora w Messynie na Sycylii, a w 1552 roku otrzymał od Ignacego misję promulgowania konstytucji zakonnych. Od tej pory zaczęły się jego wędrówki po Europie, poczynając od Sycylii poprzez prowincje zakonu w Hiszpanii, Portugalii i Niemczech. Funkcję wikariusza generalnego w SI Nadal pełnił od 1554 roku, wyręczając w obowiązkach ciężko chorego założyciela zakonu. Po jego śmierci w 1556 roku, Nadal przebywał kilka lat w Rzymie, pomagając jego następcy na urządzie — Jakubowi Laynezowi, który pełnił funkcję generała zakonu jezuitów w latach 1556–1565.

Zachowana korespondencja Skargi z Nadalem obejmuje bardzo krótki czas — począwszy od 18 lipca 1571 do zaledwie 16 września 1572 roku, trudno więc na jej podstawie powiedzieć coś więcej o relacji, jaka łączyła tych dwóch, niewątpliwie bardzo zasłużonych dla Towarzystwa jezuitów. Ogółem w zbiorze wydanym i opracowanym przez Sygańskiego znajduje się łącznie siedem łacińskich listów autorstwa Skargi (list 14, 15, 17, 18, 22, 23, 28) oraz pięć napisanych po włosku listów samego Nadala (list 13, 16, 20, 21, 27).

Najwcześniejszym śladem pisemnej relacji pomiędzy Skargą a Nadalem jest list tego drugiego wysłany z Rzymu 18 lipca 1571 roku²⁴, kiedy to Nadal mieszkał jeszcze w tym mieście²⁵, a funkcję następcy Ignacego pełnił już trzeci z kolei generał zakonu — Franciszek Borgiasz, jedna z kluczowych postaci kontreformacji, późniejszy święty Kościoła katolickiego. Z kolei pierwszy zachowany list Skargi pochodzi z 20 lipca 1571 roku i został napisany w Pułtusku²⁶, gdzie znajdowało się słynne niegdyś w całej Rzeczypospolitej kolegium jezuickie. Zachowane

²³ Zob. H. Nadal, *Przedmowa*, [w:] I. Loyola, *Opowieść pielgrzyma: autobiografia*, przekł. M. Bednarz, Kraków 2000, s. 2.

²⁴ List nr 13 w księdze napisany w Rzymie, (*Listy Ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, s. 14–15).

²⁵ Wszystkie listy Nadala do Skargi zostały napisane właśnie w Rzymie.

²⁶ List nr 14 w księdze, (tamże, s. 15–16). Skarga w czerwcu 1571 roku rozpoczął posługę kaznodziei w kolegium w Pułtusku, już niestety w październiku tego roku musiał opuścić to miasto ze względu na trwającą w nim do lutego 1572 roku groźną epidemię, o czym dowiadujemy się między innymi z listu 22 i 28 do Nadala.

listy Skargi do Nadala zostały napisane we Lwowie²⁷ oraz w Pułtusku i Gorliczynie²⁸, gdzie sławny kaznodzieja snuł swoje śmiałe plany co do przyszłości zakonu jezuitów po śmierci Ignacego Loyoli i Jakuba Layneza. Jak przekazuje cenny materiał źródłowy w postaci listów, Skarga od 1568 roku prowadził rozmowy z Zofią Tarnowską w sprawie przyszłej fundacji kolegium jezuickiego w Jarosławiu²⁹ i przede wszystkim tej sprawy dotyczą jego listy skierowane do Nadala. Skarga słusznie przewidywał, że utworzenie kolegium właśnie w Jarosławiu³⁰, a nie w Przemyślu³¹ pozwoli na podniesienie poziomu tamtejszego życia religijnego, na wychowanie wielu świątłych ludzi, stawiając jednocześnie opór działalności ośrodków innowierczych, funkcjonujących w niedalekiej okolicy, czyli w Dubiecku, Łąncucie i Gródku Jagiellońskim. Kolegium w Jarosławiu jawiło się Skardze jednocześnie jako miejsce, skąd można było prowadzić działalność misyjną na Rusi³². Z listów do Nadala dowiadujemy się, że w sprawach kolegium Skarga przebywał w Jarosławiu jeszcze w roku 1571, kiedy to władze zakonne starały się wpłynąć na Zofię Tarnowską, by swoją fundację przeniósła do Przemyśla lub Lwowa. Ostatecznie, po wielu kłopotach, fundację na rzecz jezuitów w Jarosławiu za zgodą Zofii Tarnowskiej i Franciszka Borgiasza zatwierdzono w listopadzie 1573 roku.

Każdy z listów Skargi do Nadala rozpoczyna się bezpośrednim, imiennym zwrotem do adresata w datiwie i przypomnieniem istotnej funkcji, jaką Nadal pełnił w zakonie jezuitów (czytamy więc: „*Petrus Skarga, Hieronymo Natali, Vicario Generali Societatis Iesu*”). Skarga rozpoczynał swoje listy do Nadala zwrotem: „*Admodum Reverende in Christo Pater, Pax Christi*” (czyli „Wielce Czc-

²⁷ Lwów pojawia się w listach Skargi dość często, to miasto z czasem stało się dla jezuitów ważnym ośrodkiem (na przełomie XVI i XVII powstały tam klasztor i akademia SJ).

²⁸ W tej miejscowości koło Przeworska znajdował się zamek należący do J. K. Tarnowskiego, męża Zofii Tarnowskiej z Odrowążów.

²⁹ W roku 1566 P. Skarga wyjechał ze Lwowa i osiadł w Gorliczynie. Został kapelanem na dworze J. K. Tarnowskiego (znanego jako „castellanus Voinicensis”) i jego żony Zofii z Odrowążów. Po śmierci Tarnowskiego w 1567 roku, Skarga miał jako spowiednik nadal utrzymywać relacje z Z. Tarnowską, od czasu do czasu głosił też kazania nie tylko w sąsiednim Przeworsku, ale również i w Jarosławiu, gdzie powstało później słynne kolegium jezuickie — Zob. W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski*, Warszawa 1985, s. 324.

³⁰ Na założeniu kolegium właśnie tam bardzo zależało Zofii Tarnowskiej. Jej celem było krzewienie haseł katolickich w swych dobrach, gdzie większość ludności była wyznania prawosławnego.

³¹ W wieku XVII zbudowano kolegium jezuickie również w Przemyślu, nigdy nie odegrało ono jednak tak znaczącej roli w dziejach zakonu, jak wcześniejsze kolegium w Jarosławiu.

³² Zob. list 8 Skargi z Jarosławia do prowincjała zakonu, F. Sunnera: „Niechaj wie Wasza Wielbność, że to kolegium będzie miało większą ilość studentów i lepsze talenta „niż w innych kolegiach, które dotąd mamy; młodzież jest tutaj obdarzona szczególnymi zdolnościami. Ściągają tu liczni ludzie z powodu łatwej aprowizacji i z powodu dogodności miasta, które leży jakby w sercu całej Rusi” — Zob. S. Lempicki, *Piotr Skarga na Ziemi Czerwieńskiej*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 2: 1936, z. 2, s. 222; K. Leń SJ, *Jezuickie kolegium Św. Jana w Jarosławiu 1573–1773*, Kraków 2000, s. 8–9.

godny Ojciec w Chrystusie, pokój Chrystusa [Tobie — dop. K. M.-K.]”), na co ów zwykł z kolei odpowiadać w swoich listach po prostu skromnym „*Padre Pietro Scarga*”³³ („Ojciec Piotrze Skargo”). W 15 liście do Nadala czytamy zdanie następującej treści: „*Recepi 27 Augusti magna cum veneratione amplectendo litteras Vestrae Reverendae Paternitatis*”³⁴ („w dniu 27 sierpnia przyjąłem z wielkim szacunkiem list od Waszej Czcigodnej Wielebności”). Również w zakończeniach listów Nadala do Skargi próżno szukać jakichś wyszukanych, charakterystycznych zwrotów, tymczasem u samego Piotra występuje zawsze stała, wyrażająca życzliwy stosunek do adresata forma pożegnalna: „*Vestrae Reverendae Paternitatis indignissimus servus*” (Vrae Rdae Ptis indignissimus servus), znacząca mniej więcej tyle, co: „wielce niegodny sługa Waszej Czcigodnej Wielebności”. Dlaczego tylko w listach Skargi znajdujemy te charakterystyczne formuły, a próżno doszukać się ich w listach pisanych przez Nadala? Odpowiedzią na to pytanie może być w jakimś stopniu porównanie biografii obydwu jezuitów oraz krótki, aczkolwiek wymowny podpis Skargi pod wspomnianym już listem 15 adresowanym do Nadala, gdzie czytamy: „*Petrus Scarga Scholasticus Societatis Iesu*”³⁵ („Piotr Skarga uczeń Towarzystwa Jezusowego”). Jeśli przypomnimy sobie, że ów list powstał w 1571 roku, tym łatwiej będzie nam wyjaśnić owe różnice w formach powitalnych i pożegnalnych, jakie daje się zaobserwować w korespondencji Skargi z Nadalem. Hieronim Nadal wstąpił do Towarzystwa Jezuitów już w roku 1547, toteż nie dziwi fakt, że dwadzieścia cztery lata później pełnił już zaszczytny urząd „wikariusza generalnego Towarzystwa Jezusowego” (*Vicarius Generalis Societatis Iesu*), podczas gdy Skarga dopiero w roku 1568 zaczął nosić się z zamiarem wstąpienia do nowicjatu jezuitów.

Niestety trudno w listach Skargi do Nadala doszukać się informacji mogących bliżej określić charakter relacji istniejącej pomiędzy tymi dwoma znanymi jezuitami, a dostępne opracowania badawcze z tej dziedziny przedstawiają się bardzo skromnie³⁶. Listy Skargi do Nadala są pełne rzeczowych relacji z misyjnych podróży, donoszą o jego wizytach w szpitalach, więzieniach i przytułkach dla ubogich oraz działaniach dobroczynnych³⁷. Niekiedy znajdziemy w nich również odniesienie do przełomowych wydarzeń w historii Polski, jak na przykład w liście 28, gdzie czytamy o sytuacji po śmierci króla Zygmunta Augusta i nadziejach związanych z jego siostrą — Anną Jagiellonką³⁸, a także mamy okazję zapoznać się z fragmentami testamentu pozostawionego przez zmarłego monarchę³⁹. Z kolei

³³ Np. list 21 z 23 lutego 1572 roku.

³⁴ *Listy Ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, s. 16.

³⁵ Czyli w skrócie „*Petrus Scarga Schol. S. I.*”, Zob. tamże, np. list 14, s. 14.

³⁶ Poza wspomnianą już archaiczną pracą J. Sygańskiego (*Działalność ks. Piotra Skargi...*), nie znalazłam żadnej nowszej publikacji poświęconej korespondencji Piotra Skargi.

³⁷ Np. w liście 14 (z 20 lipca 1571 roku) Skarga wspomina, że otrzymane w Wiedniu od Franciszka Borgiasza sto dukatów oddał potem w Pułtusku znajomym biedakom.

³⁸ List z 16 września 1572 roku.

³⁹ *Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, s. 41 — list Skargi wraz z dodatkiem: „*Extractum e Testamento Regis Sigismundi Augusti*”.

Nadal daje wyraz zadowoleniu z udanej działalności misyjnej Skargi we Lwowie i jego szczególnej troski o założenie kolegium w Jarosławiu, czasem pełniąc też funkcję pośrednika między nim a generałem zakonu Franciszkiem Borgiaszem.

Styl listów Skargi jest raczej ascetyczny, nie pozbawiony jednak pewnej dozy elegancji i wycucia stylistycznego zrozumiałego u wybitnego przecież retora. Niekiedy występują w listach odniesienia do zasad wiary chrześcijańskiej, boskiej Opatrzności i opieki uzyskanej za sprawą anioła stróża⁴⁰. Korespondencja Skargi z Nadalem wydaje się ściśle dostosowana do stanu duchownego obydwu sławnych mężów, cechując ją też poważna tematyka. Czytając je możemy odnieść wrażenie, że Nadal był dla Skargi kimś w rodzaju autorytetu, „przewodnika duchowego” i ideału na drodze ku świętości, którą podążał ów Hiszpan, jako wzorowy przecież uczeń Loyoli.

Z podobnym szacunkiem odnosił się do Skargi zresztą i sam Hieronim, chociaż jego listy są zwykle krótsze i mniej rozbudowane w warstwie stylistycznej; czasem w jednym liście Nadala znajdziemy luźne odniesienia do kilku listów Skargi, co sprawia wrażenie korespondencji nieoficjalnej, pisanej naprędce, nie zawsze w pełni przemyślanej przez autora.

O randze listu w literaturze staropolskiej pisał niegdyś pięknie Wilhelm Bruchnalski, stwierdzając, iż „*Ars epistolandi* staje się [...] sztuką o godności osobnej, pierwsza po poezji obok oratorstwa: uznana za *monumentum litterarium, significatio ingenii, magistra artificiosae verborum compositionis*, która od autora wymaga wybitnych zalet umysłu i kunsztu”⁴¹. Warto poznać tę mniej znaną część Skargowskiej spuścizny, jaką stanowi zachowany zbiór jego korespondencji, albowiem „przebija z nich wielka powaga, zapal ducha, skromność i uległość iście zakonna, co jest ujmującym przymiotem i znamieniem wszystkich wyższych umysłów”⁴². I nawet jeśli zachowane i dostępne współcześnie listy Skargowskie rzucają niewiele światła na postać samego Nadala, to niewątpliwie stanowią cenne źródło wiedzy na temat kultury, obyczajów i historii Kościoła katolickiego w dawnej Polsce.

Interesujące, jak sędzę, uzupełnienie powyższych informacji stanowić będzie moja próba tłumaczenia jednego z omawianych, zapewne nieznanych dotąd czytelnikowi w języku polskim, listów Skargi do Nadala z dnia 26 lutego 1572 roku. Ów tekst jest zarazem jednym z ostatnich zachowanych do naszych czasów listów, których adresatem był autor słynnej *Apologii ćwiczeń* Ignacego Loyoli. W zbiorze ks. Sygańskiego znajdują się jeszcze dwa późniejsze listy do Nadala

⁴⁰ Zob. np. list 22 z 26 lutego 1572: „[...] salvis tamen rebus nostris, Deoque et Angelo eius nos protegente” i list 23 z 17 marca 1572: „Tu autem Domine sapiens es, sicut habet sapientiam Angelus Dei, ut intelligas omnia super terram”.

⁴¹ W. Bruchnalski, *Epistolografia jako źródło literatury renesansowej w Polsce*, s. 191. Zob. również W. Bruchnalski, art. *Epistolografia*, [w:] *Encyklopedii polskiej*, t. XXVI, rozdział XVIII (cz. II): Kraków 1918, s. 188 i n.

⁴² Zob. J. Sygański, *Przedmowa*, s. VI.

(z 17 marca 1572 roku i 16 września 1572 roku) oraz jeden list autorstwa samego Hieronima (z 27 czerwca 1572 roku)

Skarga poruszył tu istotną w latach 1571–1572 kwestię założenia kolegium jezuickiego w Jarosławiu za zgodą Zofii Tarnowskiej z Odrowążów, jednocześnie przedstawiając mocne argumenty przeciwko planowanemu wcześniej wzniesieniu go w Przemyślu, takie jak obawa przed ograbieniem zakonu z dóbr majątkowych przez bezbożnych „skapców i heretyków”, czy konieczność prowadzenia działalności misyjnej na terenach znajdujących się pod zarządem Zofii Tarnowskiej. Ponadto list jest przykładem opisu tych spośród Skargowskich podróży z Rusi do Warszawy i Pułtusza, które miały bezpośredni związek z misją jezuitów na ziemiach polskich. Warto zwrócić w nim uwagę na typowe dla listów do Nadala formuły pozdrowień, powitań i pożegnań oraz wyrazów szacunku wobec adresata. Niestety poza żywym zaangażowaniem Skargi w misję zakładania nowych kolegiów jezuickich, trudno dostrzec w tym liście rys osobisty, charakteryzujący bliżej postać Nadala jako korespondenta.

Tłumaczenie listu 22

Piotr Skarga do Hieronima Nadala, wikariusza generalnego
Towarzystwa Jezusowego

Pułtusk, 26 lutego 1572

Wielce Czcigodna Wielbności w Chrystusie, Pokój Chrystusa [Tobie]⁴³.

Przed moim odejściem z Rusi napisałem Waszej Czcigodnej Wielbności obszernie o wszystkim, co jak sądziłem, dotyczy przyszłego kolegium w Jarosławiu i jednocześnie 10 stycznia własnoręcznie posłałem Jej [Wielbności] pierwsze reguły⁴⁴ zarządzanej już fundacji. Opuściłem Ruś 24 dnia tego samego miesiąca, spiesząc przez posłuszeństwo na wyznaczony mi czas do Warszawy. Przybyłem [tam] ostatniego dnia stycznia, zastałem Sejm⁴⁵ przełożony na 3 marca, pozdrowiłem Czcigodnego Ojca Toleta⁴⁶ razem z Najjaśniejszym Kardyna-

⁴³ Słowa umieszczone w nawiasie kwadratowym są każdym razem moim własnym uzupełnieniem tekstu, mają za zadanie ułatwić czytelnikowi zrozumienie sensu przetłumaczonego listu.

⁴⁴ Zapewne Skarga miał tu na myśli jakieś informacje, może dokumenty dotyczące założenia kolegium w Jarosławiu, które były w jego posiadaniu, jako osoby najbardziej zaangażowanej w sprawę.

⁴⁵ Mowa o Sejmie w Warszawie, na którym miała zostać zatwierdzona fundacja nowego kolegium w Jarosławiu.

⁴⁶ „Francisco de Toledo, bardzo sławny teolog Towarzystwa Jezusowego, w roku 1593 mianowany na kardynała Świętego Rzymskiego Kościoła, zmarł w roku 1596”. (Część przypisów podana

łem⁴⁷ i w Dniu Oczyszczenia⁴⁸ wygłosiłem kazanie w najważniejszej świątyni. Wcześniej uzyskałem od Czcigodnego Nuncjusza⁴⁹ i Najjaśniejszego Kardynała [to], że wolno mi było spędzić ten czas w Pułtusku z braćmi, o których zgromadzeniu już wiedziałem. Z wielkim zagrożeniem dla życia przebyliśmy⁵⁰ rzekę Wisłę, tak że straciliśmy tragi na skutek upadku z nieukończonego jeszcze mostu, ocalając jednak nasz dobytek, gdyż Bóg i anioł jego nas chronił. Podczas całej tej podróży poza niezwykle mrozami i burzami pełnymi wiatrów oraz śniegu, które kazały nam błądzić drogą przez pola powleczone śniegiem, nie zdarzyło mi się nic bardziej niepomyślnego. Cali i bezpieczni dotarliśmy do Pułtuska, nie zastaliśmy tam jednak jeszcze zgromadzenia braci, którzy spotkali się później, przed upływem 15 dni. W Pułtusku znalazłem list od Waszej Wielebności, w którym przypominasz, że, jeśli będzie się mówić o kolegium w Jarosławiu, należy wspomnieć również o warunku przeniesienia go do Przemyśla.

Sądzę, że napisałem już Waszej Wielebności o tym warunku stawianym przez wszystkich biegłych w prawie, do których wolno mi było głosić kazanie, i że przyzwyczaiłem się nie wyjaśniać tego głosu, o którym w ogóle nie powinno się wspominać, zwłaszcza że będzie on bardziej nawoływał sukcesorów do czynienia krzywd [zakonowi]. Albowiem jeśli w przyszłości będą bezbożni albo skąpcy, albo heretycy, czego się nie spodziewamy, bez wątplenia będą sobie życzyli, żeby Towarzystwo zostało przeniesione [do Przemyśla], jak już w jednym miejscu próbowano, oczywiście żeby po ustąpieniu Towarzystwa mogli ogołocić kolegium z majątku, który jest w posiadaniu ich zgromadzenia i żeby w końcu próbowali mówić, że nie są nic winni tym, którzy poddanym swoim nie pomagają. Co więcej, gdyby dowiedzieli się, że ten głos został wspomniany, naciskaliby bardziej, żeby mogło się skończyć na tym, że kolegium bez majątku w żaden sposób nie utrzyma się w Przemyślu. Za o wiele bezpieczniejsze od tego uważa się oczywiście wadia i zastawy, jakie są zawarte w darowiźnie, dzięki którym łatwo utrzymaliby się w obowiązku.

Potem na mocy szczególnego przywileju ze strony Sejmu uzyska się opiekę i obronę królewską. I oczywiście owa Pani⁵¹ nie będzie mogła bez królewskiej zgody [tej] sprawy powierzyć opiece królewskiej. Jednocześnie trzeba będzie się ubiegać o zwolnienie dóbr od świadczeń wojennych, które należą się Królestwu z racji ich posiadania. Wtedy trzeba będzie podczas Sejmu porozmawiać także z innymi osobami, których roztropność poznało się, o warunku przedstawionym

w cudzysłowie to tłumaczenie objaśnień zamieszczonych przez ks. Sygańskiego w zbiorze listów Piotra Skargi, pozostałe dopowiedzenia są zaś mojego autorstwa).

⁴⁷ „Giovanni Francesco Commendone, legat papieski”, nuncjusz apostolski Polsce w latach 1563–1565 oraz 1571–1573.

⁴⁸ To jest na uroczystość Oczyszczenia NMP, czyli 2 lutego.

⁴⁹ „Vincenzo dal Portico”, nuncjusz apostolski w Polsce w latach 1571–1573.

⁵⁰ Skarga wspomina tu o jakimś towarzystwie, w którym, zgodnie z zasadami panującymi w zakonie, odbywał swoją podróż.

⁵¹ „Zofia Tarnowska” — szlachcianka, była żoną hrabiego Jana Krzysztofa Tarnowskiego.

przez Waszą Wielebność, jeśli w ogóle trzeba będzie go przedstawiać, albo jeśli sprawa dojdzie do skutku. Bowiem nie należy niczego zaniedbywać. Jestem pewien, że Pani rozpocznie budowę, jak tylko Wasza Wielebność kogoś tam pošle. Byłoby dobrze, żeby Czcigodny Ojciec Herbest⁵² został tam wyznaczony lub [ktoś inny], tak jak w interesie Pana naszego wydaje się być korzystne.

Czcigodny Pan Nuncjusz Portyk okazuje nam ogromną szlachetność i ojcowskie uczucie w Panu. Mąż [ten] jest ze wszech miar pomocny Królestwu, a w sprawach dotyczących Kościoła jest bardzo dobrze zasłużony. On zawsze ma u siebie przygotowaną dla nas gošcinę, tam wracamy zawsze, jak do rodzinnego domu. Kiedy ja to uczyniłem, Najjaśniejszy Pan Kardynał, z tą samą wobec nas życzliwością, chciał zatrzymać nas w swej rezydencji, gdzie znajdował się również Czcigodny Ojciec Tolet i kazał, żebyśmy w ogóle nie czynili nic innego, lecz żebyśmy się przenieśli, Ojcu Toletowi nie wydawało się jednak słusznym to, byśmy opuścili wcześniejszą gošcinę. Ledwo uzyskaliśmy od Najjaśniejszego Kardynała [to], że wolno nam było wrócić tam, gdzie wcześniej się kierowaliśmy. Najjaśniejszy Kardynał postawił warunek, żebyśmy, kiedy trzeba nam będzie z innego powodu dotrzeć do Warszawy, udali się wprost do jego pałacu. Przyrzekliśmy, że uczynimy to, co nakaze posłuszeństwo. W ciągu najbliższych dni oczekuję Czcigodnego Ojca Franciszka⁵³, który napisał, że 3 lutego odejdzie z Wilna. Sądzę, że on zatrzyma się w Braniewie⁵⁴. Składam wielkie dzięki Waszej Czcigodnej Wielebności, bo zechciałeś napisać do mnie niegodnego służy w Naszym Czcigodnym Ojcu⁵⁵, co bardzo mnie pokrzepiło. Oby Pan sprowadził go bezpiecznie znowu do nas razem z czcigodnym Ojcem Polankiem⁵⁶, którego Pan niech też zachowa. Najuniżej powierzam siebie Waszej Czcigodnej Wielebności. Napisane w Pułtusku 26 lutego 1572.

Niegodny służy Waszej Czcigodnej Wielebności
Piotr Skarga

⁵² „Benedykt Herbest” (1531–1598), jezuita, wybitny teolog, retor i pisarz pedagogiczny, późniejszy rektor kolegium w Jarosławiu.

⁵³ „Sunner wiceprowincjał”, chodzi tutaj zapewne o Franciszka Sunnera. Sunner, znany również jako Pater Laurentius Magius, w latach 1566–1576 przewodniczył kolegium jezuickiemu w Polsce jako prowincjał Austrii i Polski.

⁵⁴ Braniewo (łac. Brunsberga) miasto położone na Równinie Warmińskiej, miało tu swą siedzibę słynne, pierwsze jezuickie kolegium założone przez biskupa Stanisława Hozjusza w 1565 roku.

⁵⁵ „Franciszek Borgiasz, główny przełożony” Towarzystwa Jezusowego. Żył w latach 1510–1572, był trzecim z kolei generałem zakonu.

⁵⁶ Jan Alfons de Polanco — sekretarz główny Towarzystwa Jezusowego w latach 1573–1575.

List Skargi do Nadala na podstawie wydania ks. Jana Sygańskiego⁵⁷

P. Skarga Hieron. Natali, Vicario Generali S.I.

Pultovia 26 Februarii 1572.

Adm. Rde in Christo Pater. P.C.

Ante discessum meum ex Russia scripsi Vrae Rdae Pti copiose de omnibus, quae putabam ad hoc futurum Iaroslaviense Collegium spectare, simulque 10 Ianuarii initia foundationis iam factae eidem authentice misi. Reliqui Russiam ad 24 eiusdem properans Varsoviam ad praescriptum mihi ab obedientia tempus. Veni ultima Ianuarii, dilata ad 3 Martii inveni Comitiam, salutavi R.P. Toletum⁵⁸ una cum Illmo Cardinali⁵⁹, concionatus sum in summo templo die Purificationis. Obtinueram a Rmo Nuntio⁶⁰ et Illmo Cardinali, ut hoc tempus Pultoviae mihi liceret exigere cum fratribus, de quorum iam collectione acceperam. Magno vitae periculo transivimus flumen Vistulam, ita ut tragas in praecipiti casu ex ponte nondum perfecto amiserimus, salvis tamen rebus nostris, Deoque et Angelo eius nos protegente. In toto hoc itinere nil mihi magis accidit adversi, praeter insolita frigora et ventorum una cum nive tempestates, quae nos per campos itinere nivibus obducto oberrare iubebant. Venimus incolumes Pultoviam, nondum tamen collectos fratres invenimus, qui intra 15 dies postea collecti sunt. Pultoviae inveni litteras Vrae Rae, in quibus admonet, si de Collegio Iaroslaviensi ageretur, conditionem illam de translatione Premisliam esse inserendam.

De hac conditione arbitror me Vrae Rae scripsisse, omnium iurisperitorum, quos mihi licebat alloqui, sententia didici non expedire, nec omnino esse inserendam, utpote quae plus sit succesores ad faciendas iniurias provocatura. Nam si ita sint impij vel avari vel haeretici, quod non speramus, futuri, optabunt procul dubio Societatem transferri, sicuti iam uno in loco probatum est, ut scilicet recedente Societate, bonis, quae in comitatu eorum habentur, spoliare possint Collegium, et tandem dicere queant, se nil debere illis, qui suis non prosint subditis. Imo postquam hanc esse insertam conditionem discerent, magis premerent, ut impleri possit, Premisliae vero Collegium sine bonis nequaquam subsisteret. Securiora illa multo arbitrantur, quae sunt in donatione posita, vadia scilicet et obiurgationes, quibus facile in officio retinerentur.

⁵⁷ *Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566–1610*, s. 30–32.

⁵⁸ Franciscus Toletus, celeberrimus Theologus S. I.; anno 1593 creatus Cardinalis S. R. E., +1596.

⁵⁹ Ioan. Franc. Commendone, Legatus Apostol.

⁶⁰ Vincent. de Porticu.

Porro regia protectio et tutela hisce Comitiis singulari privilegio habebitur. Neque nempe poterat Domina⁶¹ illa sine regio consensu, regio patrocinio rem commendare. Simul erit et libertas bonorum impetranda ab oneribus belli, quae ratione bonorum Regno debentur. Tum de conditione etiam a Vra Ra proposita cum aliis, quorum prudentia est perspecta, erit communicandum hisce Comitiis, si aliquo modo inseri possit, aut si expediat. Nam nihil est neglectum. Non dubito Dominam hoc anno aedificia coepturam, modo Vra Ra aliquem illuc mittat. Bonum esset R. P. Herbestum⁶² illuc destinari, vel prout in Domino videretur expedire.

Rmus Dnus Nuntius Porticus summam nobis exhibet humanitatem et paternum in Domino affectum. Vir huic Regno summopere utilis et de Ecclesia in hisce partibus valde bene meritus. Habet semper pro nobis apud se paratum hospitium, illuc tamquam ad paternum domum divertimus. Quod cum ego etiam fecissem, voluit Illmus Dnus Cardinalis eadem in nos benevolentia in sua nos aula, ubi etiam R. P. Toletus esset, retinere, iubebatque omnino ne aliter faceremus, sed ut nos transferemus, Rdo tamen P. Toletus non videbatur, ut antiquum hospitem deseramus, vixque ab Illmo Cardinali obtinuimus, ut redire illuc, ubi primum diverteramus, liceret. Illmus Cardinalis dedit conditionem, ut cum alia vice nobis esse Varsoviam veniendum, recta ad suum palatium veniremus. Nos diximus id nos facturos, quod obedientia praescripserit. Exspectamus in dies R.P. Franciscum⁶³, qui se ad 3 Februarii Vilna scripsit discessurum. Arbitror illum Brunsbergae morari. Ingentes ago Vrae Rdae Pti gratias, quod illa mihi suo servo indigno de R.P. nostro⁶⁴ scribi voluerit, quae me vehemeter refecerunt. Dominus reducat illum nobis incolumen una cum R. P. Polanco, quem Dominus conservet. Orationibus Vrae Rdae Ptis me humillime commendo. Datum Pultoviae 26 Februarii 1572.

Vrae Rdae Ptis indignus servus
Petrus Scarga

⁶¹ Soph. Tarnowska.

⁶² Benedictus Herbest.

⁶³ Sunner Viceprovincialis.

⁶⁴ Franc. Borgias, Praepositus Generalis.

Kamila Mrozek-Kochanek

The Letters of Famous Jesuits. Correspondence between Piotr Skarga and Jerome Nadal

(Summary)

This essay reminds us of the correspondence between Piotr Skarga and Jerome Nadal. The author discusses all seven letters of their written dialogue. They exchanged not so many letters and we cannot tell enough about Nadal's personality and his relationship with a well-known Polish preacher, but their correspondence is really interesting as a unique source of knowledge about the early Society of Jesus, history of the Catholic Church and customs in old Poland, which are described from the point of view of Jesuits.